

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Тетяна Чайка, Аміна Кхелуфі, Ксенія Мирошник

СЛОВО ПИСЬМОВЕ І СЛОВО УСНЕ: У НАПРЯМКУ ДО УСНОЇ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ.

Частина I. На перетинах долі: Таємниця старовинного килимка¹

Шлях до філософії

А. К.²: *Шановна пані Тетяно, від імені Товариства я б хотіла подякувати за те, що ви погодилися на цю розмову. Це буде наше перше тематичне інтерв'ю, в якому ми наголошуватимемо радше не на соціально-культурному й історичному контекстах, а зосередимо свою увагу на певних проблемних питаннях філософії, з яких ви є експертом. Для нас є дуже цінним, що про усну історію філософії ми будемо говорити саме з вами. Відверто кажучи, на перших етапах становлення нашого Товариства ми надихалися вашою роботою. Пам'ятаю, як готуючись до своїх перших інтерв'ю, ми зверталися до «Філософської думки» та перечитували підготовлені вами тексти. Можу сказати, що ми опосередковано через ці тексти вчилися у вас: дивилися, як ви будете розмову, як формулюєте питання.*

Т. Ч.: Дякую дуже. Мені надзвичайно приємно це чути. Ви знаєте, я зараз згадала своє перше інтерв'ю, яке брала десь років 20 тому. Звісно, я тоді дуже хвилювалася, але моя інтерв'юєнтка сказала: «Повірте мені, пройде якийсь час і ви самі будете давати інтерв'ю». Я їй тоді не повірила! Минуло майже 20 років – і ось я в цій ролі вперше.

А. К.: *Сподіваємося, що це буде цінний досвід. Хотілося б спершу поговорити про ваш шлях у філософію. У кожного своя історія, пов'язана з філософським факультетом, цікаво почути вашу.*

Т. Ч.: На початку нашої розмови я хотіла б згадати роман Торнтон Вайлдера «День восьмий», який люблю ще з юних літ. Життя героя роману складається дуже бурхливо, часто трагічно й незрозуміло для нього самого, і зрештою, через певний час він впадає у відчай. Прийшовши якось до свого друга-індіанця, він вкотре бачить, як старенький дідусь спілігає маленький килимок, тримаючи його навиворіт. Плетиво це виглядало досить хаотичним, і наш герой, дивлячись на нього, каже: «Ото й моє життя»

© Т. Чайка, А. Кхелуфі, К. Мирошник, 2024

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії «Філософія в Україні 60–80-х років ХХ століття».

² Тут і далі учасники інтерв'ю позначені ініціалами: **Т. Ч.** – Тетяна Чайка, **А. К.** – Аміна Кхелуфі, **К. М.** – Ксенія Мирошник. – Ця й усі подальші примітки зроблені науковим редактором.

таке ж неоковирне, безладне і таке ж безглузде, як те, що день у день плете ця стара людина». Зрештою він вирішує покінчити життя самогубством, але перед тим приходить попроситися з другом. Аж саме тоді дідуся нарешті скінчив свою роботу. Він перевертає килим на лицевий бік – і ось наш герой бачить замість безладу ниток прекрасний візерунок. Це перевернуло його свідомість. Він збагнув: людське життя дійсно може здаватися випадковим, неважливим, несумірним, але насправді це лише зворотний його бік; коли ж нам щастить побачити його з лицевого боку, воно обертається прекрасним логічним візерунком. Я це кажу до того, колеги-інтерв'юери, що будь-яка ретроспектива, про що б у ній не йшлося: про життя, про філософську думку, про якісь події, які спершу видаються випадковими і безладними, має природу того килимка: минає час і все це повертається до нас своїм лицевим боком, виглядає логічним, а інколи – прекрасним.

К. М.: *Дуже цікава метафора.*

Т. Ч.: Так. Отже, коли дивишся ретроспективно, мимоволі проробляєш ту саму роботу: намагаєшся перевернути отой свій «килимоч». Часом тобі щастить і він обертається до тебе логічною, гармонійною стороною. Коли я зараз згадую свій шлях, то думаю, як же все вийшло доречно і співмірно! Мій прихід у філософію всім, хто мене оточував, здавався чимось незрозумілим. Після школи я отримала рекомендацію в музичне училище – аж раптом усе полишила й пішла на філософський факультет! Це нікому не було зрозуміло.

А. К.: *А що стало причиною такої зміни? І як її охарактеризувати загалом: як спонтанну чи як усвідомлену?*

Т. Ч.: Передусім треба сказати, що я ще змалку мала проблеми із зором. Від дитячих літ я бачила тільки десять відсотків того, що зазвичай бачить людина. Хоч я й тоді була дуже адаптивною і майже ні в чому не поступалася своїм одноліткам, читати й писати, як усі діти, я, звісно, не могла. Усі мої друзі в авіаційному містечку в Полтаві, де ми жили, так-сяк, але вже читали, а я ні. Це було прикро і для мене, і для моїх бабусі, матері, батька. Я бачила, що це їх дуже засмучує. «Відігравалася» я там, де можна було спиратися на пам'ять, а пам'ять у мене була тоді чудова. І взагалі, усне сприйняття і усне спілкування – то було моє царство. Я погано малювала, бо не бачила картинок, і букви в книжках були для мене замалі. А розповідати щось, слухати і, головне, все запам'ятовувати – це було моє. Моя дорога бабця Рахія (після війни усі звали її баба Роза) постійно читала мені книжки. Слухати її було для мене найулюбленішим заняттям. І ось, коли вона читала щось, що було мені особливо до вподоби, я просила її прочитати це ще і ще раз, а потім я вільно переказувала все це, слово в слово, обсягом близько двох-трьох сторінок тексту, ніби читала. Я навіть знала, де треба перегортати сторінки. Одного разу ми з бабусею влаштували батькам такий сюрприз: на якісь свята, коли до нас зібралися гості й діти за звичаєм мусили показати всім, що вони вміють – проспівати пісеньку, розповісти віршик чи навіть щось прочитати, звісно, повільно й по складах, – я несподівано для всіх взяла в руки книжку і швидко й виразно «прочитала» чималеньке оповідання, вчасно перегортаючи сторінки. Усі були вражені, а я реабілітована.

Приблизно в 7 років перед батьками постала проблема мого навчання. Лікарі сказали, що я зможу навчатися тільки у спеціалізованій школі для дітей зі слабким зором. Така школа на той час в Україні була лише в Києві. Батько відмовився від продовження військової служби (а він мав на той час з великим підвищенням їхати служити

до Німеччини), демобілізувався, і ми переїхали до Києва. Моя школа була зовсім маленькою, у ній було приблизно сто учнів – переважно діти з повоєнних дитячих будинків. Знаходилася вона в курортному передмісті Києва, у Пущі-Водиці, і взагалі це була школа-інтернат. І от я, будучи цілком «домашньою» дитиною, опинилася в інтернаті, де існувала сила-силенна різноманітних проблем, пов'язаних не тільки з навчанням, а й узагалі з повсякденним існуванням. От саме тут, я вважаю, і сформувався мій характер, який допомагав мені долати труднощі в подальшому житті. До того ж, мені надзвичайно стала в пригоді ота моя здатність з голосу сприймати і запам'ятовувати великі обсяги різноманітних текстів. А в нашій школі усна розповідь була головним способом викладання, тож моє шкільне навчання виявилось напрочуд легким і радісним. Ось вам перша ниточка мого життєвого «килимка» на шляху до усної історії і усного філософування.

А. К.: *Перша, але не остання?*

Т. Ч.: Не остання. По-друге, скажу, що моє дитяче прізвище було «чомучка». Так вийшло, що основний спосіб сприйняття дійсності і спілкування з людьми був у мене запитальний. «А чому це так?», «А чому саме так, а не інакше?», – я доводила всіх до нестями цими безкінечними питаннями. Ця «вада», до слова сказати, з роками нікуди не поділася. На філософському факультеті моя дорога улюблена викладачка психології Людмила Йосипівна Марисова зізнавалася: «Оце готуюся до чергової лекції і спиною відчуваю: сидітиме там Таня Чайка і ставитиме свої безкінечні питання...». Щиро кажучи, грішу я цим і досі. Ота схильність докопуватися до всього, що не лежить на поверхні, збереглася в мене з дитинства на все життя. Але з дитинства була й музика.

А. К.: *Чи не могли б ви докладніше розповісти про своє навчання музиці?*

Т. Ч.: У музичну школу в Києві по класу скрипки (жодного іншого інструменту я не хотіла) мене взяли «переростком», у 7 років, за абсолютний слух. Скрипка мене причарувала теплою і близькістю до людського голосу, але згодом мене все більше й більше приваблював оркестр, його потужне й різноманітне суголосся. У своїх мріях я вже бачила себе не скрипалем, а диригентом оркестру – цього чарівного музичного організму. Я серйозно до цього готувалася, майже самостійно опановувала основи гармонії, вчилася читати оркестрові партитури, що з моїм зором було надзвичайно складно.

А. К.: *І яким був результат?*

Т. Ч.: На випускних іспитах у музичній школі і потім на співбесіді у Глієрівському музичному училищі мені сказали, що диригентом оркестру я не можу бути в жодному разі. По-перше, слабкий зір – а партитуру симфонічного оркестру неможливо знати напам'ять. По-друге – це не жіноча справа: де, мовляв, ви бачили жінок-диригентів симфонічного оркестру! У кращому випадку ви можете стати диригенткою хору. Правду кажучи, зараз я б зраділа такій перспективі: на мою теперішню думку, працювати безпосередньо з людським голосом ще цікавіше. Але тоді, коли в мене вже виробився стійкий негативний стереотип сприйняття гучномовних керівниць шкільного хору, це була така образа! Це був крах усіх моїх мрій. Мені було так гірко, так прикро, що я вирішила: музика назавжди залишиться любов'ю мого життя, але ніколи не стане моєю професією.

К. М.: *Після такого серйозного рішення треба було шукати нову сферу самореалізації. Що вам допомогло в цих пошуках?*

Т. Ч.: До закінчення загальноосвітньої школи в мене лишався ще рік, і того року друзі залучили мене до товариства шкільної (так званої Малої) академії наук, яка існувала тоді в Києві. Мене запросили на гурток із психології, це для мене стало світлом

у кінці тунелю. А потім я потрапила до філософської студії для старшокласників при філософському факультеті Київського університету, натхненником якої був Анатолій Станіславович Канарський. Саме він і став тією «чарівною ниточкою» мого килимця, яка привела мене власне до філософії. Свій випускний клас я закінчувала, уже відвідуючи не стільки школу, скільки цей гурток. У мене не було питань, куди вступати. Я вже знала, що це – моє. Тут мої люди і тут моє місце.

Філософський факультет

А. К.: *Чи складно було вступити на філософський факультет у рік вашого випуску? Наскільки мені відомо, у певні роки існували обмеження й потрібно було для вступу мати стаж роботи.*

Т. Ч.: Не майте сумніву: я і мої однолітки саме на оці перешкоди й наразилися. До серпня 1966-го року існувало положення, за яким на філософський факультет не приймали зі шкільної лави. Треба було рік чи два попрацювати в тих галузях, які мали стосунок до ідеології, пропаганди, всіякої партроботи. Можна було ще попрацювати будь-ким у райкомі партії або комсомолу. Єдиний виняток робили для хлопців, які відслужили в армії. Коли ще в липні 1966-го року ми намагалися подати свої документи до приймальної комісії університету, у нас їх не прийняли, але сказали: «Є обставини, за яких, ми сподіваємося, заборону вступати на філософський факультет без стажу роботи буде скасовано. Тож про всяк випадок готуйтеся, раптом вам пощастить».

А. К.: *І вам таки пощастило?*

Т. Ч.: І нам таки пощастило – дурну постанову скасували за два дні до іспитів. Але «пощастило» нам подвійно: того року ще й трапився подвійний випуск школярів – випускним був 11-й клас ще за старою програмою шкільного навчання, а також 10-й – уже за новою. Тобто кількість абітурієнтів автоматично подвоїлася. Ви ж розумієте, які то були конкурси. У нас на факультеті загальний конкурс становив 25 осіб на місце! При тому, що абітурієнтам зі шкільної лави було виділено тільки 10 відсотків місць. Тож самих лише медалістів, тобто тих, кому для вступу досить було скласти перший іспит на «відмінно», було десятеро на одне місце! До слова, разом зі мною після школи і з медаллю вступала дочка декана факультету Володимира Іларіоновича Шинкарука, Оленка. Ми з нею склали наш перший і останній вступний іспит (з історії) в один день.

А. К.: *Гостросюжетна інтрига: від першого й останнього («історичного») дня залежить усе! Про нього варто розповісти докладніше.*

Т. Ч.: Пам'ятаю, я хвилювалася страшенно. Мені здавалося, що я все забула й переплутала. Ми довго стояли в черзі перед аудиторіями, де мали складати іспит комісії з п'яти осіб, і поки стояли, усі питалися одне в одного, що відбулося там-то й там-то, в якому році. Раптом я відчула, що знаю відповіді на всі запитання – і трішечки заспокоїлася. Але потім пішла чутка, що саме в нашій аудиторії головою комісії є Бородін³ – славнозвісний професор історії, який, мовляв, зовсім не визнає жінок у науці й нікуди їх не пускає. І жах опанував мене знову. Біля мене поволі зібралася невеличка юрба вступників, яким я щось відповідала. Аж раптом розчинилися двері і виявилось, що страшна аудиторія порожня – ніхто не наважується йти першим. Я дивлюсь – а біля

³ Олексій Артемович Бородін (1908-1995) – доктор історичних наук, професор. На той час він працював завідувачем кафедри історії КПРС Київського університету.

мене порожнеча: товариші мої розбіглися, а я розгубилася й залишилась. Мене взяли за руку – і посадили просто перед професором...

А. К.: *Перед тим «великим і жахливим» Бородіним? Гостросюжетність сягає межі!*

Т. Ч.: Потім, звичайно, привели й інших, що було поховалися – п'ятьох або ж шістьох... У цьому гурті я була єдиною дівчиною. Ми готувалися довго, але мене за мій розгублений вигляд мабуть що пожаліли, і відповідала я останньою; і поки слухала «сповіді» інших, я знову заспокоїлася: я все оте знала. Та у своєму білеті я знала не все, прізвище історичного персонажа Ботнікова було мені невідоме. Тому коли я опинилася віч-на-віч з професором, який, узявши мій білет, дивився на мене якось аж надто очікувально, я сказала йому так: «Я не знаю, хто такий Ботніков, але я можу розказати про історичний час, зазначений у білеті». «Ну-ну», – сказав Бородін. Коротше кажучи, мій іспит тривав більше години, за цей час я розповіла і про селянські повстання, і про тодішній царський уряд, і про Петра Болотнікова, до речі, теж. Та й ще про багато чого питав мене Бородін – зокрема й про те, де я вчилася і хто готував мене до іспитів. А потім сказав: «У вашому білеті трапилася друкарська помилка, але ви її виправили» – і простягнув мені мій аркушик, у якому вже щось відмітив. Звісно ж, я навіть не подумала туди зазирнути, настільки була втомлена. Сказала «До побачення» й пішла. А біля дверей він мене зупинив: «Та я ж не встиг вас поздоровити. Відтепер ви студентка філософського факультету». Отут я ледь не впала. І просто вивалилася з дверей на юрбу, яка чекала своєї черги й не могла зрозуміти, чому так довго й що там скоїлося... Отак я прийшла на факультет.

К. М.: *А які філософські теми вам найбільше подобалися? Чи були вони пов'язані якимось чином із вашим захопленням усним словом?*

Т. Ч.: Філософський факультет – це окрема сторінка мого життя. І взагалі-то це окрема сторінка в житті української філософської спільноти. Адже сучасна українська філософія, принаймні так мені видається, у багатьох своїх напрямках і особливостях завдячує саме нашій *alma mater*. Добре було б, на мою думку, коли-небудь присвятити цій темі окрему розмову. А тепер відповідаю на ваше запитання. Як ви вже зрозуміли, усне слово для мене – найприродніший і посутній спосіб спілкування. Але першим моїм університетським захопленням стала логіка. На першому курсі була в нас така викладачка Клавдія Пилипівна Руденко. Вона викладала тільки формальну логіку, але вчила нас того, що логіки бувають різними. Зрештою, саме вона направила мене на дослідження дитячої логіки. Це виявилось настільки цікавим, незвичним, що свою першу курсову роботу я писала з цієї теми.

А. К.: *Це було щось на перетині психології та логіки, так?*

Т. Ч.: Так, безумовно, там була і психологічна складова, але робота базувалася на структурі формальної логіки. Зокрема, я досліджувала види силогізмів, які превалюють у дитячому мисленні.

К. М.: *А чому ви далі не продовжили свої розвідки з логіки?*

Т. Ч.: А воно таки могло статися, що я б і далі займалася логікою, якби не Анатолій Станіславович Канарський. Він володів нашою увагою і думками настільки, що з ним змагатися було неможливо. У мене й по сей день є така «вада»: будь-яка думка або ідея нерозривно для мене пов'язана з її автором. Вона ніби має своє «обличчя», яке дуже часто збігається з обличчям того, від кого я її почула. Анатолій Станіславович, звичайно, мене захопив; відтак я перенесла свої «логічні» пошуки до царини естетики. Особливо мене зацікавила «класична» проблема побудови естетики як науки. На 3-му

курс я написала курсову роботу «Як можлива логіка естетики?». Анатолій Станіславович запропонував мені зробити з неї статтю і подати її до наукового збірника «Етика і естетика». Можливість публікації видавалася мені тоді майже нездійсненою, але в 5-му випуску цього збірника стаття таки вийшла під назвою «Єдність естетичного і логічного в методи естетики як науки». Це стало подією в нас на факультеті, адже студентів тоді друкували нечасто. Навесні 1969 р. мене і мого однокурсника Івана Бойченка відрядили до Московського університету на студентсько-аспірантську конференцію. Організатори конференції оголосили нам, що декілька кращих доповідей будуть опубліковані. Мою доповідь під назвою «Про можливість науки про естетичне як логіки» серед кращих опублікували в збірці МДУ «Проблеми філософії и социологии» (1969 рік). Отже, моя наукова стежина була протоптана. Свою дипломну роботу я писала з естетики Бенедетто Кроче – а там теж дуже тісно переплітаються логіка і естетика. Саме цей диплом під керівництвом Анатолія Станіславовича Канарського я й захистила в 1971 році, наприкінці 5-го курсу. Я збиралася в аспірантуру на кафедру етики, естетики та логіки. Моїм керівником, природно, мав би стати Анатолій Канарський. На той час він уже був викладачем цієї кафедри. Однак на цьому «сонячному» шляху постали перешкоди, які, зрештою, не мали жодного відношення до науки, але безпосередньо стосувалися моєї соціальної і політичної орієнтації, причому стосувалися так щільно, що місця в аспірантурі для мене не знайшлося.

К. М.: *А чому настільки складно було потрапити до аспірантури? Забагато бажаних?*

Т. Ч.: Та ні, бажаних, гадаю, було як завжди, але серед них, як мені відомо, були самі тільки члени або кандидати в члени партії. А я членом партії не була. Я була старостою гуртка естетики, головою Наукового студентського товариства філософського факультету, отримала червоний диплом і навіть рекомендацію до аспірантури. І наївно вважала, що для вступника до аспірантури цього достатньо. Але, як сказав мені тоді один з викладачів нашого факультету, аспірантура – це не тільки науковий, але й політичний статус, його потрібно заслужити. Оскільки я не погодилась заслужувати цей статус тим шляхом, який був мені запропонований, для мене не знайшлося місця не тільки в аспірантурі, а й у жодному київському виші – за розподілом я мала їхати до міста Рівного працювати у Водному інституті. Завдяки дуже великим зусиллям моїх викладачів, передусім Анастасії Олександрівни Пашкової, знаного науковця і поважаної усіма «старої комуністки», яка з моєю справою дійшла аж до Першого секретаря ЦК КПУ, мене кінцево-кінцем того ж 1971 року таки прийняли до університетської аспірантури на кафедру історії філософії з особливим напученням якомога скоріше стати членом партії. Я, до речі, до кінця аспірантури так цього й не зробила.

А. К.: *З того, що ви вступили до аспірантури, випливає, що вимога членства в партії не була формально обов'язковою? Як людині, що не жила в ті часи, мені хочеться правильно зрозуміти ситуацію. Виходить, що існували свого роду офіційно-неофіційні фільтри при вступі до університету, до аспірантури, влаштуванні чи прийомі на роботу тощо? Ніде не написано, що аспірант філософського має бути членом партії, однак без того тебе просто не приймуть – мовляв, науковий рівень недостатній? Але якщо за тебе вступляться ті, хто має вплив, то можна зробити і «по закону», обмежившись «побажанням» колись вступити в ту партію, так це працювало?*

Т. Ч.: Розумієте, Аміно, для вас, молодих людей, які живуть, здається, зовсім в інші часи, звісно, усі тонкощі й відтінки переплетіння філософського і партійного життя в

Україні, точніше, в Союзі 70-х років минулого століття не лежать на поверхні. І картинка, яку ви намалювали у своєму запитанні, не зовсім точна. У ній усе ніби правильно, але нюанси трохи не ті. Можна було би про це прочитати цілу лекцію, але зішлюся на відомий вислів про те, хто приховується в нюансах. Скажу зараз лише, що й ви, певно вже стикалися з тим, що доступ до деяких соціальних або фахових спільнот передбачає вимоги як офіційні, так і не зовсім. Причому вимоги неофіційні, які документально ніде не прописані, бувають більш вагомими, ніж усі офіційні загалом. Звичайно, партійного квитка для вступу до аспірантури офіційно ніхто не вимагав. Але ж статус радянської філософії як філософії марксистсько-ленінської, що відігравала роль ідеологічного дороговказу суспільного життя, логічно потребував від того, хто ступає на цей шлях, засвідчення навіть не стільки наукової спроможності, скільки «політичної зрілості», а беззаперечним засвідченням такої зрілості, природньо, вважався партійний квиток. До речі, серед аспірантського кола, до якого я кінець кінцем потрапила, я не знала жодної людини, яка б цього квитка не мала. Причому, на відміну від сумнозвісної «п'ятої графі», про яку б вам відкрито ніхто й ніде не сказав, про необхідність партійної приналежності радянських філософів – науковців і викладачів – говорили охоче.

А. К.: *Хочу запитати про кафедру історії філософії. Чи задоволені ви були, що зрештою потрапили туди й наскільки змінилася тематика ваших досліджень?*

Т. Ч.: Зрештою, перебування на кафедрі історії філософії виявилось для мене важливим і корисним. Щоправда, обрання теми дисертації не обійшлося без ускладнень. Спочатку мені запропонували тему «Філософські та суспільні погляди Івана Франка». Зараз я розумію, що творчість Франка могла б надати мені матеріал для цікавого і плідного пошуку, але мені тодішній, за майже повної відсутності історико-філософського вишколу і водночас, щиро кажучи, за наявності деяких непомірних амбіцій, така тема видалася не до вподоби. Тоді мені сказали: «Якщо не хочете Франка, оберіть будь-кого з просвітників ХІХ сторіччя», і тут я вже зовсім образилася. Я вирішила, що маю запропонувати таку персоналію, супроти якої керівництво кафедри в особі Даниїла Хомича Острянина вже точно нічого сказати не насмілиться. І запропонувала: «Цілісність людини в економічних рукописах Маркса 1857–1859 рр.». Ці рукописи, так звані “Grundrisse”, на той час щойно були опубліковані, і в нас залишалися ще майже нікому не відомими. На засіданні кафедри, де мали затвердити, а, точніше, до того йшлося, не затвердити таку мою тему, обережний Даниїл Хомич сказав: «Маркс – це чудово, але чого б вам не взяти Маркса «Економічно-філософських рукописів 1844 р.» або доби «Маніфесту»? У крайньому разі аналізуйте «Капітал». А ви берете казна-що, ще невідоме й ніким не досліджене. Хтозна, який там Маркс, в отих рукописах. Якщо вам цікаво – займайтеся цим, але то ваша приватна справа».

А. К.: *Марксистські філософи побоювалися Маркса? Невже таке було нормою?*

Т. Ч.: Звісно, здійнявся скандал! Багато років по тому свідки цієї події згадували, як завжди стриманий, навіть флегматичний Михайло Олександрович Булатов тупотів ногами і кричав на маститого професора, що той невіглас, ретроград і знущується з талановитою молоді. Анастасія Олександрівна не кричала; вона просто написала листа до ректора з цілком професійною оцінкою того, що сталося. Лист підписали деякі члени кафедри, не всі. Проблема була вичерпана в один день і тему затвердили. Але не думайте, що наукове керівництво віддали Пашковій або Булатову. Моїм науковим керівником став Володимир Савелійович Дмитриченко – скромна лагідна людина. Він у нас ще на першому курсі Античну філософію читав. А на час мого вступу до

аспірантури взагалі був десь у тривалій відпустці. Ото приїхав на роботу – і дізнався, що в нього є наукове керівництво дисертацією з Маркса.

К. М.: *Цікавий початок! І як склався творчий процес співпраці з науковим керівником?*

Т. Ч.: Треба сказати, що з Володимиром Савелійовичем мені пощастило: його лагідна вдача зумовила спокійний і доброзичливий характер наших стосунків. Приблизно раз на місяць ми зустрічалися з ним десь на університетській лавочці і він питав: «Ну що, дитино, пишеш?». «Та пишу, – кажу, – потихеньку». «Ну пиши, дівонько. Ти ж розумієш, я нічого підказати тобі не зможу, бо ніколи цим не займався. Але з формального боку все, що буде треба, я для тебе, голубко, зроблю». Ой же як я була йому вдячна! Я багато читала, спілкувалася з марксознавцями, тема мене захопила. За три роки дисертація моя була практично готова, але захищатися я не могла: у мене були тільки одна чи дві опубліковані статті. Написаних, проте не опублікованих статей було чимало, вони й досі у мене вдома десь лежать. Справа в тому, що в київських журналах тієї доби майже неможливо було опублікувати статтю на тему, яка залишалася ще недосить розробленою в Москві...

К. М.: *Науковий керівник мав би це якось передбачити...*

Т. Ч.: Своєму шановному науковому керівникові я завдячую ще й тим, що він мимоволі зробив з мене професійного викладача. На початку другого року моєї аспірантури Володимир Савелійович захворів, настільки серйозно, що змушений був полишити викладання. Заміни йому на кафедрі не було, тож Острянин, завкафедри, не без задоволення сповістив мене, що моя педагогічна практика починається вже зараз, – і переклав на мене все річне навантаження Володимира Савелійовича. Я буквально наступного дня мала йти до аудиторії і читати курси з Античної філософії на всіх гуманітарних факультетах і головне – на першому курсі філософського! То був удар, то був такий стрес, що мало не звалив мене з ніг. Але ж він певне і мобілізував мою здатність та схильність до усного слова і спілкування.

А. К.: *Отже, маємо ще одну передумову майбутньої усної історії філософії – розмовний жанр лекцій?*

Т. Ч.: Читати лекції мені одразу стало до вподоби, усний виклад філософського матеріалу виявився для мене природнім. Таким чином, на кінець аспірантури я мала вже досить вагомий викладацьку практику. І хто б тоді знав, наскільки вона стане мені в пригоді! До очікуваного наукового ступеню і власне наукової кар'єри мені було ще ой як далеко, – адже я все ще не була членом партії, а без цього про захист дисертації годі було і мріяти. Мало того, з'ясувалося, що жоден київський виш не зважиться прийняти на роботу викладача марксистсько-ленінської філософії (а іншої ж у нас не було) без партійного квитка. Отож, закінчивши аспірантуру 1975 року, я знову опинилася поза розподілом. Мені видали документ про закінчення аспірантури з «вільним працевлаштуванням».

К. М.: *Така собі «свобода по-радянськи», як різновид покарання?*

Т. Ч.: Після року поневірянь, героїчними зусиллями різних людей з Міністерства освіти в 1976-му мене все ж таки прилаштували. За спеціальним наказом Міністерства я мала піти викладати, і не куди-небудь, а до Торгівельно-економічного інституту! Це був для мене виклик – читати лекції з філософії та естетики людям, які до цього не мали жодного стосунку. Мені хотілося зробити так, щоб їм було цікаво. А це знову ж таки було завдання з усної передачі філософського матеріалу.

К. М.: *Мабуть, викладацька робота не надто дружила з прагненням досліджувати?*

Т. Ч.: Що й казати, за повного асистентського навантаження мої подальші розвідки в царині філософії видавалися майже неможливими. Але все ж таки – «майже». Щосили я намагалася не втратити зв'язок із наукою; золоту мрію для мене в той час був Інститут філософії. І ось, аж через 15 років, доля зрештою наді мною зглянулася.

А. К.: *Просто епічна історія! Хтось вам допоміг і на цей раз?*

Т. Ч.: Недарма ще з аспірантури в мене були два ангели-охоронці: мій вчитель з історії філософії Вілен Сергійович Горський, якого я до сьогодні пам'ятаю і ніжно люблю, і заввідділу історії філософії України в Інституті філософії Валерія Михайлівна Нічик, яка досліджувала історію філософії могилянського періоду. Вілен Сергійович на той час уже теж працював в Інституті й вивчав філософську спадщину Київської Русі. А ще, маю сказати, у тому, що я тоді не «розчинилася» в рутинній викладацькій роботі й, так би мовити, не випала з професії, я завдячую обом своїм чоловікам – Роману Івановичу Ленчовському і Віктору Ароновичу Малахову. Це саме Роман на початку 70-х років навернув мене до дослідження Марксового спадку і прискіпливо пильнував, щоб дослідження це здійснювалося на гідному науковому рівні. Віктор же з 80-го року і по сей день в усіх моїх справах не тільки моя права і ліва рука, а й моє серце і мій розум.

Інститут філософії

А. К.: *Пані Тетяно, а з якого року ви працювали в Інституті філософії?*

Т. Ч.: З 1992-го. Але ще з початку 80-х я брала участь у медієвістичних семінарах, започаткованих у той час Віленом Горським спільно з колегами з Інституту історії. Понад десятиліття ми в цьому семінарі вивчали історію української філософії періоду Київської Русі; на семінар приїздили гості, наші колеги з усіх усюд: з московського Інституту філософії та Пушкінського дому, з Латвії й Литви, Білорусі, Молдови. Працюючи в цьому семінарі, я відновила навички наукової роботи, набула певного досвіду, отримала вже й деякі результати – настільки, що Валерія Михайлівна і Вілен Сергійович заходилися допомагати мені здійснити мою давню мрію – потрапити до Інституту філософії. Адже бути там означало для мене просто потрапити до раю. І в 1992-му році їхніми зусиллями моя мрія здійснилася. Отже, з 1992-го по 2015-й роки я працювала в Інституті у відділі історії філософії України під керівництвом Горського. Там я підготувала дисертацію (утім, працювати над нею почала ще 1988-го), яку й захистила 1997-го.

К. М.: *Ішлося, як я розумію, зовсім не про Маркса...*

Т. Ч.: На відміну від першої, це була вже зовсім інша дисертація і зовсім інша тема. З огляду на зміну моєї наукової орієнтації, далось взнаки десятиріччя роботи в медієвістичному семінарі. І зрештою, мої зацікавлення етикою та естетикою, звісно ж, нікуди не поділися. До того ж, як і раніше, мене приваблювали такі письмові джерела, які мали витоки з усних розповідей. І я знайшла такі джерела в писемності Київської Русі, – те, що було на межі розповіді, легенди і записів. Узагалі, чим далі, тим більше мене цікавив естетичний та етичний нахил свідомості людей давньокіївської доби. Я шукала таке літературне джерело, яке найбільше віддзеркалювало б ці дві лінії. І, зрештою, я його знайшла – це були життя святих. Адже життя святих, по-перше, виникали як усні розповіді, як оповідання про життя святих; з іншого ж боку – риси святості яскравим чином відображали моральний стан свідомості людини того часу.

Так виникла тема: «Моральна свідомість Київської Русі за матеріалами давньокиївської агіографії». І так була написана і захищена дисертація.

А. К.: *Я знаю, що в дисертації ви також у центр уваги поставили дослідження особистості. У вас уже тоді з'явився інтерес до емпіричних розвідок та дослідження історико-культурних контекстів, які формували життя тієї чи іншої особистості? Чи можна сказати, що ваша дисертація стала своєрідною теоретичною базою для розгортання в подальшому ваших проєктів інтерв'ю?*

Т. Ч.: Саме так. Знову ж повертаємося до отих «ниточок», які, якщо дивитися зі зворотнього боку, нібито навіть зайві, але коли перевертаєш «килимок», то розумієш, що інакше й бути не могло. До речі, щоб ви розуміли, навіть у 90-ті роки в процесі своєї роботи я теж мала проблеми з публікаціями. У журналі «Філософська думка», куди я подавала статті за темою дисертації, була одна сувора і, головне, обачлива редакторка, яку дуже боялися автори. І от одна з моїх статей, присвячена розумінню святості як філософської категорії, потрапила на редагування саме до неї. Звісно, мене це не порадувало. Викликає вона мене до себе і каже: «Розумієте, Таню, у вас хороша стаття. У мене навіть немає зауважень. Єдине, чого я не можу збагнути і пропустити – оце слово «святість». Ну приберіть ви його кудись!» Але все ж часи були вже інші і стаття вийшла-таки з ключовим для неї словом «святість».

К. М.: *Справді, часи змінилися. Навряд чи сьогодні автор стикнувся б із таким зауваженням. Але ж тоді це діяла інерція вчорашніх практик, які поки що залишались єдиними. Утім тенденція, очевидно, була іншою. І стали можливими навіть захисти дисертацій з «неприпустимими» раніше темами.*

Т. Ч.: Так, дисертація була захищена, і тут, певне, можна було би поставити крапку і зав'язати нашу «ниточку долі» у вузлик. Але ж відтоді постала вже зовсім інша Україна. У Києві – річ доти цілком неймовірна – з'явився Інститут юдаїки (1991 рік), який опікувався єврейськими громадами України, зокрема – київською, досліджував її історію, духовне життя, її нинішнє повсякдення і, звісно, перспективи.

К. М.: *Було б дуже цікаво трохи більше дізнатися про цю установу.*

Т. Ч.: Цей Інститут очолила дуже цікава й відома в Україні людина – Леонід Фінберг. З ним ми були давно й добре знайомі, тож він запросив нас з Віктором Ароновичем до співпраці. Згодом членами цього Інституту стало чимало наших друзів, серед них – знані діячі культури Гелій Аронов, Мирон Петровський, Мартен Феллер, Михайло Кальницький та ін.

А. К.: *Мабуть, через цей Інститут ви і долучились до усної історії?*

Т. Ч.: Так і вийшло. За підтримки «Джойнту» і низки міжнародних, зокрема, ізраїльських культурних установ в Інституті було започатковано багато цікавих проєктів, серед яких найважливішим для мене став проєкт «Долі євреїв України. Усні історії». Моє перше в житті інтерв'ю відбулося саме в рамках цього проєкту: оце вже й був, нарешті, безпосередній початок моєї інтерв'юерської долі (якщо не зраджує пам'ять, у 1994 році). Звісно, тоді ця робота була для мене цілковитою terra incognita, до того ж – мої колеги по проєкту теж не мали досвіду професійної журналістики. Філолог і талановита письменниця Жанна Літинська, краєзнавець і чудовий екскурсовод Юлія Смілянська, філософ і соціолог Роман Ленчовський – усі ми з великим завзяттям, повсякчас наражаючись на певні невдачі, але також і на цікаві й несподівані відкриття, здобували свій інтерв'юерський досвід, як-то кажуть, безпосередньо «в полі». Нашими респондентами були видатні люди: історики, філологи, артисти – у Києві ж колись існував славнозвісний Єврейський театр, ми працювали з тими, хто мав стосунок

до цього театру. Дуже важливо, що автори проєкту мали на меті не просто одержати інформацію про події, а зберегти безпосередній живий спомин в усних історіях людей, з якими можна було поспілкуватися, яких можна було розпитати й послухати. Неоціненною для мене стала також можливість зберегти їхні історії не лише в письмовому викладі, але й в аудіозаписах їхнього усного мовлення. Магнітофонна стрічка зберігала тембр голосу, манеру викладу, специфічні інтонації респондента, створюючи і зберігаючи його унікальний звуковий портрет. Усе це мене зачарувало.

А. К.: *Як би ви загалом оцінили цей рішучий перехід від киеворуської агіографії до усної історії?*

Т. Ч.: Можна сказати, що з цього проєкту й починається моє друге життя. Мені подобалося все: і сам процес, і люди, з якими я знайомилася і в яких брала інтерв'ю. На щастя, я могла працювати паралельно в Інституті філософії і в Інституті юдаїки. А після захисту дисертації Горський, який на той час був уже завідувачем кафедри філософії й релігієзнавства в Могилянці, запропонував мені викладати там курс з естетики. І це було для мене просто щастя! Я, зрештою, поєднала всі свої вподобання: заняття з історії філософії, викладання естетики в Могилянці і, звісно, усну історію. Попри всі складнощі 90-х років, цей період життя виявився для мене творчим і щасливим.

Проект Спілберга

К. М.: *Тоді ж ви долучилися до Проєкту Спілберга?*

Т. Ч.: У 1995-му році мені здавалося, що мій «килимоч» переважно зіткнувся, й нічого нового у моїй творчій долі вже ніколи не станеться. Але ніколи не кажи ніколи. Саме в цей час Україна нарешті долучилася до проєкту «Ті, що пережили Шоа» (“Survivors of the Shoah Visual History Foundation”), започаткованого Стівеном Спілбергом за декілька років до того. Мета проєкту полягала у створенні всесвітнього аудіовізуального фонду свідчень людей, що пережили Голокост, а також тих, хто їх переховував і рятував, – людей, котрі одержали звання Праведників світу. Цей проєкт був для мене не тільки професійним, але й особистісним дарунком. Моя мама, Бася, походила з великої київської єврейської родини Горенштейнів – мамин дідусь Моше Горенштейн до революції був купцем 1-ї гільдії і знаним у місті благодійником. І ось майже дві третини дідусевої родини загинули у вересні 1941-го року – старі й діти, жінки, усі ті, хто не зміг чи не встиг евакуюватися, лежать у Бабиному Яру. Коли моя мама з бабусяю повернулися з евакуації, то в Києві у них не залишилося нікого, потім знайшлися декотрі непрямі родичі – і все. Лише фотографії, що їх моя п'ятнадцятирічна мама забрала з собою в евакуацію замість будь-яких побутових речей. У 1955-му, коли мені було 7 років, мама повела мене до Бабиного Яру – там були тоді тільки урвища та яруги – і розповіла мені цю історію, але просила ніколи й нікому за жодних обставин про це не розповідати. У Радянському Союзі на той час це було небезпечно. Але в 1995-му році все було інакше. Так от, долучитися до проєкту Спілберга стало для мене, можна сказати, життєвою необхідністю.

К. М.: *Чи існував якийсь відбір до цього проєкту?*

Т. Ч.: Справді, потрапити туди виявилось непросто, адже збирати спогади і свідчення тих, хто пережив Голокост, потрібно було професійно, за єдиними для всього світу зразками – на той час проєкт працював уже майже в усіх країнах Європи, у США, навіть в Австралії. Наскільки пам'ятаю, десь восени 1995-го року до України прибула група фахівців зі Сполучених Штатів та Ізраїлю, які повинні були відібрати людей, здатних до такої нелегкої праці й зробити з них професійних інтерв'юерів.

Відбирали нас дуже прискіпливо і дуже довго. Під Києвом, у Пущі-Водиці (пансіонат «Дюбек») понад два місяці тривало навчання. О 8-й годині ранку розпочиналися заняття, за результатами яких щотижня ми складали тестові іспити. Заняття закінчувалися о 8-й вечора, а приблизно з 10-ї починалися демонстрації інтерв'ю, що їх уже взяли в інших країнах. І отак щовечора ми дивилися до 1-ї чи 2-ї ночі ці жахливі інтерв'ю; від почутого і побаченого там часом можна було впасти без тями. І тільки після цього курсу нас відбирали. Я була впевнена, що не пройду, там були дуже солідні й поважні учасники. Коли ж я дізналася, що пройшла й із дуже гарними балами – це було для мене диво, яке не можна й помислити!

А. К.: *Як довго тривала ваша участь у цьому проєкті? Якими були підсумки?*

Т. Ч.: З 1995-го до початку 2000-го року я працювала багато де в Україні, і навіть в Узбекистані. Не скажу, що робота над цими інтерв'ю була легкою, але в мене було таке враження, що я розмовляю зі своїми родичами, які лежать у Бабиному Яру. Сталося так, що ця робота виявилася успішною. У мене були інтерв'ю з євреями і з ромами, бо вони теж були об'єктом знищення. Окремим рядком у нас ішли інтерв'ю з тими, кого називають рятівниками, праведниками світу. Є такий талмудичний вислів: «Хто рятує одне життя, рятує весь світ». От саме під цим гаслом і проходили інтерв'ю з праведниками. Знову ж таки повторюся: якщо людина здатна пережити друге життя, воно в мене було в цих проєктах. Близько 300 інтерв'ю взяла я у євреїв, які пережили Голокост, понад 50 – у ромів і приблизно 50 у праведників. І зараз я не уявляю себе саму без цього досвіду.

К. М.: *Знаючи вас, не можу уявити, що така масштабна робота не отримала продовження?*

Т. Ч.: Ви праві. По закінченні цього проєкту виявилось, що в мене нагромадилася сила-силенна матеріалів стосовно усної історії, її методики, її різновидів, і все це не могло залишитися просто так – я ж викладач! І от приблизно у 2000 році прийшла до Вілена Сергійовича з пропозицією курсу про Голокост в Україні. Звісно, він погодився, але з технічних обставин цього не вийшло: не було тоді в Могилянці навчальної структури, куди можна було б органічно вписати такий курс. Паралельно мені прийшло замовлення на такий курс від Ізраїльського культурного центру, де я у 2003 – 2005 роках таки читала лекції для старшокласників і студентів, в основу яких лягли мої інтерв'ю. Що ж до Могилянки, то з 2006-го там існує Центр юдаїки, де, до речі, викладає випускниця Академії наша дочка Катерина Малахова, серйозний спеціаліст з історії єврейських громад України. Мене ж згодом запросили з отим моїм курсом ще до Острозької академії, де я його читала протягом двох семестрів (осінь 2003 – весна 2004). На базі нагромадженого досвіду я також підготувала методичний посібник «Голокост в Україні. Історія, психологія, етика», виданий 2000 року.

Техніки успішного інтерв'ю

А. К.: *А чи є в цьому посібнику практичні настанови щодо підготовки та проведення інтерв'ю? Також чи не могли б ви поділитися тими методиками, яких вас навчали в згаданих вами проєктах?*

Т. Ч.: Безумовно! Якщо вам цікаво, я розповім. Тим більше, що в мене була така практика й після цього. Мене запрошували до декількох організацій для підготовки інтерв'юерів, де ці мої знання і навички якраз стали в пригоді. У навчальному центрі Спілберга методика була такою: спочатку нам читали освітній курс з історії Голоко-

сту, адже інтерв'юер повинен бути в темі, розуміти контекст та бути спроможним розпізнати проблемні місця. Потім нас «знайомили», ми працювали в парах, інтерв'ювали одне одного – і після 20 хв. такого інтерв'ю мали розповісти про свого колегу-респондента; далі ми мінялися місцями і мій респондент ставав інтерв'юером, а я – його респондентом. Тобто ми за оті 20 хвилин повинні були скласти хоча би приблизний інтелектуальний, емоційний і особистісний портрет людини, з якою ми спілкуємося. Усі ці вправи, як і наші навчальні інтерв'ю взагалі, записувалися у відеоформаті й потім аналізувалися та обговорювалися в аудиторії.

К. М.: *Ідеться про опанування дуже специфічного ремесла. Які його аспекти, за-своєні під час підготовки, ви б особливо відзначили?*

Т. Ч.: Окремо нас вчили «грамотно» ставити питання. Нам розповідали, що таке відкриті та закриті питання, що таке асоціативні, провокативні питання. Це було для нас дуже цікаво й корисно. Крім того нас вчили, що існують декілька типів респондентів. (1) Є такі, що все самі розповідають – здавалося б, найлегший варіант: їх треба тільки направляти. Але небезпека в спілкуванні з такими респондентами полягає в тому, що часто вони, розповідаючи, втрачають основну лінію розповіді, тому інтерв'юєру необхідно слідкувати за цим і вчасно ставити ті питання, що наближають до суті. (2) Є люди, яким, навпаки, розповідати важко, їхні відповіді, як правило, майже беземоційні, лаконічні та стримані. (3) А трапляються й такі, що відповідають тільки «так» або «ні», «не пам'ятаю», «не знаю». Отже, залежно від того, хто твій респондент, потрібно застосовувати різні типи питань, добираючи такі, які в даному випадку можуть виявитися більш ефективними. Наприклад, людині, яка відповідає «так» чи «ні», не слід ставити так звані «закриті» питання.

Серед інших можу згадати ще таку цікаву й важливу вправу. Припустимо, людина тобі про щось розповідає, а ти знаєш про це дещо більше: може, десь читав, чув чи теж був свідком. І виникає ситуація, коли інтерв'юєр починає сперечатися з респондентом. У нас, до речі, дуже багато людей відсіялося саме на цьому етапі. Інтерв'юєр не має права сперечатися з респондентом, адже нас цікавить саме бачення останнього. До речі, в історії філософії це теж дуже важливий момент, який варто враховувати: нам важливо зберегти думку філософа, а не переконати його у власній.

К. М.: *Дуже цікаво. Можливо, вам запам'ятались і якісь інші вправи?*

Т. Ч.: Цікавими були вправи з провокативними питаннями. Скажімо, я запитую респондента: «От ви були там і там. А що ви про це пам'ятаєте? Ви йшли в колоні полонених – як це було?». Він каже, що не пам'ятає, йому було дуже страшно, боляче. Я прошу: «Ну згадайте». Але він категоричний у своїй відповіді. Тоді я роблю наївне обличчя, знаючи, що це було, наприклад, у серпні, й кажу: «Вам же, дійсно, було погано, бо лляв холодний дощ, мабуть, ще й зі снігом». Маленька пауза – і людина таким напруженим тоном відповідає: «Та ні! Що ви таке кажете?! Який мороз, який сніг? Це була спека і ми хотіли пити, а нам пити не давали. Ми були там і там...». Тобто, ви розумієте, як це працює. Я його спровокувала – і він одразу ж усе згадав. Ще один важливий момент – нас навчали досить жорсткої системи, адже свідчення наших респондентів мали відповідати критеріям свідчень в американському суді. Наприклад, якщо людина була на акціях чи бачила, як людей переганяли з одного місця в інше, я не мала права її питати: «А хто вас конвоював? Українці, росіяни, румуни, німці, угорці? Хто?». Такого питання в жодному разі не можна було ставити, бо судом це розцінювалося б як підказка. Натомість треба було спитати: «Скажіть, а яку мову ви чули від ваших конвоїрів?».

К. М.: *Наскільки ці підходи доречні в інтерв'ю з філософами?*

Т. Ч.: Певна річ, це дуже важливо і для нас, філософів. Коли ми очікуємо від респондента досить докладної та повної розповіді про щось – про подію, думку тощо, ми не повинні своїми питаннями «програмувати» напрям, в якому могла б розвиватися думка респондента. Я з Сергієм Борисовичем Кримським була в цьому відношенні дуже обережна – він досить непростий респондент. Його реакції на мої питання були різними, часто-густо несподіваними й від того ще більш цікавими. А ось з Віленом Сергійовичем Горським, спокійною і лагідною людиною, яку я дуже люблю, яка тебе не образить за жодних обставин та нічого поганого про тебе не подумає, я одного разу дозволила собі розслабитися. І коли він розповідав про якісь свої ідеї, я, забувши про ці настанови, кажу: «Вілене Сергійовичу, а ось цей напрям чи цей напрям досліджень – чому ви їх оминули?». Він досить знічено відказав: «Ну розумієш, так, це дуже важливо, але я, мабуть, чи помилявся, чи тоді цього не помітив і пішов в інший бік...». Тобто виникла ситуація, в якій йому довелося ніби трішечки виправдовуватися.

А. К.: *Чи не могли б ви докладніше розповісти про ваш досвід роботи з «непростими» респондентами та психологічно складними темами?*

Т. Ч.: Безумовно, це дуже важливий аспект професійної діяльності інтерв'юера взагалі й інтерв'юера-філософа зокрема. Але я, з вашого дозволу, зараз трішечки повернуся до свого початкового досвіду інтерв'ю «голокостных». Розумієте, ми завжди виходимо з того, що кожна людина свідомо чи підсвідомо прагне розповісти про себе, про свій досвід, про свій характер. І немає людини, яка б того не прагнула! Отже, наша задача – дати їй можливість висловити себе. Але ж будь-кому себе не висловиш – потрібно, щоб між двома учасниками інтерв'ю встановився неформальний контакт. У процесі навчання нам давали деякі первинні методики встановлення такого контакту. Виявляється, наприклад, дуже доброю можливістю встановити контакт є невеличка принагідна розповідь інтерв'юера про себе. Адже людина нам про себе розповідає, відкривається перед нами, і ми, звичайно, хотіли б, щоб це її саморозкриття було якомога повнішим. А інтерв'юер сидить перед нею, так би мовити, «одягнений», закутий у свою незламну «броню», побутову і статусну – природно, це не сприяє налагодженню контакту. І ще важлива деталь – інтерв'юер повинен дуже уважно слідкувати за станом респондента, передусім психологічним. У Фонді Спілберга вимоги до інтерв'ю були дуже суворі: скажімо, ми не мали права робити перерву з власної ініціативи. Запис можна було перервати тільки на підставі записаного прохання самого респондента (щоб нас потім не звинуватили в тому, що ми самі зупинили камеру і щось приховали). У мене була така історія. Йде запис. Жінка розповідає, як вона вибиралася з розстрільної ями та як шукала свою дитину. Оператор, досить сувора кремезна людина, стоїть з камерою за моєю спиною. Аж раптом я помічаю, що в моєї респондентки щось коїться з обличчям – і я не розумію, у чому справа. Я бачу, що якось їй незручно; очима вона показує мені назад, на мого оператора. А я ж нічого не можу вдіяти: ані повернутися, ані зупинити запис. Зрештою, жінка таки сама попросила його зупинити. Я повертаюся – а в оператора по обличчю сльози течуть рікою. Я вам не можу передати! І такі випадки теж були.

А. К.: *Одразу виникає питання: як дослідники, ми ставимо перед собою завдання якомога повніше та детальніше розкрити тему. Але що робити в ситуаціях, про які ви щойно згадали: давати можливість респонденту й далі заглиблюватися чи в певний момент застосовувати інструменти швидкого виходу з ситуації?*

Т. Ч.: Так, інколи доводиться трішечки гальмувати, переводити розмову на іншу тему – дуже обережно, щоб не образити й не «розхолодити» респондента. Є певні прийоми, як це робити. Узагалі, це справа нелегка, вона потребує не тільки фахової підготовки, але й неабиякої природної тактовності. Я тільки десь на сотому інтерв'ю перестала цього жаяхатися. Я зрозуміла, що інколи можна дуже обережно й лагідно переключити респондента із загальної розмови на деталі. Людина концентрується на деталях, і загальний жаяхливий контекст потроху відходить для неї на задній план. Треба сказати, що всупереч правилам ми інколи й плакали разом з респондентом. У мене, до речі, траплялося дуже багато таких тяжких інтерв'ю, але я не отримала жодного негативного на них відгуку. Я жодного разу не почула того, чого дуже боялася почути: «А навіщо ви таке інтерв'ю зробили?». Я знала, навіщо – навіть при тому, що мої респонденти дуже тяжко «відходили» від того інтерв'ю, інколи навіть хворіли.

К. М.: *Можна собі уявити! Це ж страшний стрес, ніби знову пережити ту саму трагедію. Але такі свідчення, справді, безцінні. Як, до речі, оцінювали їх важливість ваші респонденти?*

Т. Ч.: Часто-густо траплялося так, що я приходжу на інтерв'ю і респондент готовий до нього, а його рідні проти: навіщо, мовляв, йому оті зайві хвилювання? Як мінімум, вони просили бути присутніми на інтерв'ю. А ми не мали на це права: інтерв'ю мало здійснюватися тільки віч-на-віч з камерою. І лише в останній його частині ми запрошували родину для знайомства й короткої спільної бесіди. Майже завжди родичі просили в нас запис інтерв'ю. За правилами Фонду ми дарували їм касету, звісно, без права на її публічне поширення. Проходив час, і родина респондента, особливо в тих випадках, коли його вже не було серед живих, зв'язувалася з нами, і ми чули від них слова подяки: спасибі вам, мовляв, що все це збереглося. А ще нерідко й слова подиву: як же це так, ми знали історію батька чи мами загалом, а про такі деталі, як у цьому інтерв'ю, ніколи від них не чули! А я відказувала: «А ви ж так і не питали. І потім, а чи був у вас час по декілька годин поспіль сидіти і розпитувати?».

К. М.: *А як у процесі роботи вас підтримував Фонд? Чи були якісь консультації?*

Т. Ч.: Так, нас увесь час дуже щільно моніторили. По-перше, відслідковували наше самопочуття і психологічний стан, бо проведення «голокостных» інтерв'ю було і для нас досить важким та емоційно виснажливим. Мій куратор Ігор Котляр телефонував мені з Лос-Анджелеса щотижня. І питав: «Як ви себе почуваєте?», «Який у вас тиск?», «Як ви спите?», «Скільки інтерв'ю у вас на тиждень?». Або ж: «От два місяці тому в одному інтерв'ю у вас було до респондента таке ось питання. Цікаво, а що ви мали на увазі, коли про це питали?»... Але ж відтоді пройшло вже 2 місяці й у мене за цей час було стільки інтерв'ю, що я могла й не пам'ятати, що конкретно мала тоді на увазі! Однак, як правило, мене виручала моя здатність до запам'ятовування усного слова, про яку я вам вже розповідала. Якби я це читала, певно, не згадала б. Така ситуація траплялася часто-густо, бо група експертів Фонду аналізувала кожне наше інтерв'ю не одразу після його надходження, а за чергою, яка була чимала. За результатами аналізу робота інтерв'юерів отримувала такі градації: «надати ще одне пробне інтерв'ю» (якщо інтерв'ю не подобалося), «надати декілька інтерв'ю» і «давати роботи якомога більше». От і я отримувала роботи «якомога більше», тож у пана Ігоря були всі підстави цікавитися моїм самопочуттям.

Усна історія філософії

К. М.: *Пані Тетяно, а як виникла ідея філософських інтерв'ю?*

Т. Ч.: А це природньо: якщо ти став інтерв'юером – це на все життя, бо це, пробачте, як наркотик. Якщо ти починаєш і можеш це робити – це лишається з тобою назавжди, так, що без цього вже потім важко жити. Коли закінчився спілбергівський проект, я за його матеріалами читала лекції, підготувала методичку, навіть книжку хотіла написати. Але мені все ж таки бракувало саме діяльності інтерв'юера! Та хто ж тепер мої респонденти? Тож був у нас із Віктором давній, ще з студентської лави, друг, який згодом став відомим київським філософом, – Віталій Георгійович Табачковський. Від закінчення університету аж до самої своєї смерті у 2006 році він працював в Інституті філософії, дихав його неповторною атмосферою. Не знаю нікого іншого, хто б так, як Віталій, переймався духом інститутського товариства, його легендами, його гумором. Зі своєю чіпкою пам'яттю, жвавою уявою й неабияким художнім обдаруванням Віталій у наших очах немовби уособлював живу душу Інституту. І от Віталій Георгійович якось сказав: «А як би було добре започаткувати усну історію нашого Інституту філософії».

К. М.: *То це з Віталія Табачковського все почалося?*

Т. Ч.: Взагалі, він мріяв створити невеличкий інститутський музей, де поряд із традиційними експонатами, документами, фотографіями тощо зберігалися б розповіді наших співробітників у аудіо- і навіть відеоформаті. Він навіть кімнатку для цього в Інституті підшукав. Так з'явилася основна ідея. Другою людиною, яка підтримала цю ідею, був, безумовно, Віктор Аронович. Це він зауважив, що було б дуже цікаво запропонувати нашим колегам усно викласти суть своєї філософської концепції. Отже, виходить, що на наших теренах, у Києві, ідею усної історії філософії вперше сформулювали Віталій Георгійович та Віктор Аронович. А мене ж – тільки спрямуй!

А. К.: *А чи були у вас в Інституті ще однодумці, які підтримували цю діяльність?*

Т. Ч.: Цю ідею дуже підтримала Валерія Михайлівна Нічик (на жаль, вона рано пішла). А також Петро Федорович Йолон, що для мене було несподіванкою. І, до речі, моє останнє інтерв'ю було саме з ним – найдовше моє інтерв'ю. Ми записали з ним більше 50 годин інтерв'ю (60 чи 70 маленьких касет). У 2013-14 роках ми зустрічалися з ним регулярно, двічі на тиждень, і розмовляли настільки довго, наскільки дозволяли обставини. Історія української філософії радянських часів та історія нашого Інституту поставали переді мною, сказати б, у подіях і особах. Петро Федорович мав таку пам'ять і таку уяву, що то було суцільне щастя його інтерв'ювати. Стільки деталей, стільки образів!

А. К.: *А як ви обирали респондентів серед філософів? Чи були у вас якісь критерії?*

Т. Ч.: Формальних критеріїв, мабуть, і не було. Звісно, передусім хотілося взяти інтерв'ю у того, хто тобі був цікавий. А якщо ви коли-небудь слухали Сергія Борисовича Кримського, то ви розумієте, що забути цю постать або відсторонитися від неї було неможливо. Тому цілком природньо, що першим моїм респондентом став саме він. Єдиний був у мене страх – чи погодиться він на таке інтерв'ю і як складеться наше спілкування. Сергій Борисович був дуже непростою людиною, ніколи не можна було з певністю сказати, як він на щось зреагує. А втім, ідею філософського інтерв'ю він сприйняв із зацікавленням, ба навіть з азартом: можливість висловити себе у такій незвичній формі вочевидь привабила його. І ось ми сидимо в його невеличкому кабінетику одне навпроти одного, між нами стіл, а на ньому – магнітофон. І я йому кажу: «Сергію Борисовичу, тут нас троє: ви, я і увесь світ, який може вас чути завдяки цій машинці. І чим швидше ви про неї забудете, тим нам буде краще». І воно, до речі, так і відбувалося. Сергій Борисович навіть інколи схоплювався: «Ой, це ж записується!».

К. М.: *Тобто коли ви обираєте інтерв'юента, для вас головною є не тема, а особистість?*

Т. Ч.: Тематична домінанта інтерв'ю визначається напрямками творчості інтерв'юента; вона є досить очевидною. А от особистість інтерв'юента – це завжди загадка; її прояви, як правило, несподівані. Звісно, обирати респондента можна тільки за обома цими параметрами разом. Тож маю сказати, що перед інтерв'ю присутньо важливим є встановлення особистісного контакту. Я розпочинала з того, що спочатку читала тексти своїх респондентів, потім ходила на їхні лекції. Послухавши людину, ти будеш знати, з яким характером маєш справу, а отже – які за формою питання переважно мають бути. Знаєте, у мене був такий випадок, коли я відмовилася від інтерв'ю. Розумію, що це, мабуть, було неправильно, непрофесійно, але потенційний респондент виявився для мене настільки неприємною і неприйнятною за своїми поглядами людиною, що я, певне, й не змогла б узяти в нього нормальне інтерв'ю. Гадаю, утім, що професіонал повинен вміти брати інтерв'ю в будь-кого.

К. М.: *До речі, а ви коли-небудь мали досвід роботи над інтерв'ю в команді?*

Т. Ч.: У процесі навчання у Фонді Спілберга були такі заняття, а потім і я, навчаючи своїх студентів, використовувала інколи такий формат. Утім, маю сказати, що він не є властивим для мене; мені видається, що він розриває індивідуальний ланцюжок спілкування між інтерв'юером і респондентом або ж принаймні надміру формалізує його. На мою думку, для інтерв'ю в команді інтерв'юери повинні бути чимось на зразок єдиного організму, а це, звичайно, саме по собі є великою рідкістю. Особисто у мене було лише кілька вдалих випадків, коли ми з Віктором Ароновичем інтерв'ювали Сергія Кримського. Взагалі, треба сказати, що в методології роботи інтерв'юера виокремлюється декілька стадій: підготовка, проведення і пост-інтерв'ю. Без врахування бодай одного з цих компонентів інтерв'ю не може бути успішним.

А. К.: *Коли ви почали роботу над проектом, чи не задумувалися ви над назвою жанру такого інтерв'ю? Наприклад, Юрій Прилюк, який брав інтерв'ю в Мамардашвілі, називав їх журналістськими. А чим ця діяльність була для вас?*

Т. Ч.: Безперечно, у сучасному медійному просторі існують різні види інтерв'ю. Кожен вид має свої завдання, свої особливості, і роль інтерв'юера в них теж різна. Власне, вибір різновиду інтерв'ю і способу його проведення залежить від тих завдань, які перед ним ставляться. Я можу довго розповідати, наприклад, про те, чим відрізняється суго історичне інтерв'ю від історико-етнографічного, а історико-етнографічне – від журналістського тощо. Ви згадали про журналістське інтерв'ю. Я одразу мушу сказати, що ставлюся до таких інтерв'ю з чималою пересторогою – навіть тоді, коли їх роблять майстри своєї справи. Звісно, такі ситуативні інтерв'ю інколи нічим замінити не можна, особливо там, де дуже важливо «впіймати» ситуацію і поставити питання конкретно щодо неї. Але мені не до вподоби «керівний», точніше, маніпулятивний характер типових «журналістських» питань – те, як журналіст зазвичай провокує респондента, підказує, заледве не диктує напрями, у межах яких респондент має відповідати. На мою думку, інтерв'ю такого ґатунку – тяжкий пресинг, за якого респондент дає відповідь не від себе, а ту, яку заздалегідь запланував журналіст. Можливо, утім, я щодо цього небезстороння, бо спрацьовує й мій власний негативний досвід – досвід респондента таких журналістських інтерв'ю. Можливо, мені не щастило, однак я точно знаю, що я б таких інтерв'ю не брала.

К. М.: *Чи орієнтувалися ви на якісь споріднені підходи?*

Т. Ч.: Коли я починала роботу над своїми інтерв'ю, нам вже були відомі інтерв'ю з Мамардашвілі, уже до нас доходили якісь варіанти славнозвісної oral history. Своєрідним орієнтиром слугували, зокрема, записи усних бесід Віктора Дувакіна. Коли я знайомилася з тими матеріалами, то думала, як би було добре поговорити з нашими філософами про те, як виникає думка, які способи її втілення, в яких контекстах вона існує. Це теж були такі надихаючі моменти. Але ж для цього потрібно було напрацювати специфіку інтерв'ю з філософами. До речі, в Ізраїлі, де ми нині живемо, є філософія як самостійна мисленнева галузь, але історії філософії в нашому розумінні майже немає. Тут це називають історією думки. І я гадаю, що це є дуже цікавим і плідним. Зокрема, філософія передбачає власне систему знань, а коли мова йде про історію думки, то акцент робиться саме на її розвитку. Тобто ти потрапляєш немовби у творчу лабораторію, яка без запитань, без спеціальної розповіді про неї залишається «за кадром» нашої уваги.

К. М.: *І згодом те, що «за кадром», лише в межах «лабораторії», може бути безнадійно втрачено?*

Т. Ч.: Без знання про цю лабораторію ми маємо те, що людина написала і видала. А от про те, як саме це здійснювалося, можна ж тільки розповісти! А розповідь людина лише тоді, коли ти її запитаєш: як виникає ця думка, як вона корелює з іншими, які контексти вона пробуджує. І мені вже тоді здавалося, що такий підхід до інтерв'ю з філософами буде найцікавіший. Також мені було цікаво, як пов'язані особистість і розвиток її думки, тобто як особистісні моменти впливають на філософські ідеї мислителя. Те, що впливає з характеру людини, з її вподобань, пріоритетів, моралі, корелює з її теоретичними поглядами, – саме це мені й хотілося показати в інтерв'ю з Сергієм Кримським. І в книжці, зробленій на основі цього інтерв'ю, мені хотілося зберегти колорит співіснування особистості й розвитку її думки.

А. К.: *Збереження цього «колориту» видається вкрай важливим.*

Т. Ч.: Турбота про це, я вважаю, становить одну зі специфічних рис інтерв'ю з філософами. До речі, згадуючи Мамардашвілі та його книжку під напрохуд точною назвою «Як я розумію філософію» (1992), я нині повною мірою можу оцінити всю плідність такого підходу... Зрештою, можна сказати, що в мене є, так би мовити, дві професійні травми: перша – голокостна, а друга – захопленість особистісним виміром філософської думки.

К. М.: *А якою, на вашу думку, є роль усності в історії філософії?*

Т. Ч.: Ну передусім можна, звичайно, говорити про усний виклад філософії – лекції, філософські бесіди тощо. Але ж річ у тім, що й сама філософія за своєю суттю є розповідь. Власне, філософія спочатку і виникає як усна розповідь. Згадаймо Сократа, який нічого не писав, тільки розповідав, усно викладав свою думку. Тобто філософська думка за своєю історичною генезою є усною. Усність для філософії – це не форма, а суть. Будь-який розмисел завжди оповідальний. Інше питання, що ця усність може виявлятися в різних формах. Наприклад, про стародавніх мудреців прийнято казати, що вони «висловлювалися»; потім, як відомо, кожен їхній вислів багаторазово потрактовувався як усно, так і на письмі. Згодом у філософії формується і згадана потужна традиція її викладання в усній, а потім і в письмовій формі. Отже бачимо, що усність супроводжує філософське мислення в різних формах, у різних долях. І основне наше завдання як інтерв'юєрів – зберегти, занотувати висловлене, і зберегти саме так, як людина сказала. Сам термін «усність» не дарма корелює зі словом «вуста»; це дещо не опосередковане ані папером, ані комп'ютером.

А. К.: *Пані Тетяно, продовжуючи цю тему, як би ви визначили усну історію філософії?*

Т. Ч.: Ви знаєте, я ще зі студентських часів досить обережно (і навіть з острахом) ставлюся до будь-яких «формульних» визначень у філософії. На мою думку, вони не стільки прояснюють поле можливих значень, скільки його обмежують. Визначити одним чи двома реченнями, що таке усна історія філософії, як на мене, сьогодні ще дуже важко. Я перед нашим інтерв'ю думала над цим. Самостійний жанр усної історії філософії ще тільки формується; можна і корисно зараз окреслювати поле його існування, але «формульні» його визначення, попри всю свою систематизаторську привабливість, нині відігравали б, на мою думку, доволі негативну роль.

А. К.: *Можливо, тоді поговоримо не про конкретну формулу, а спробуємо окреслити проблематику УІФ, її завдання, цілі, ключові інструменти. Як ви це бачите?*

Т. Ч.: Так, оце слушно. В усній історії філософії є дві галузі. Перша – це, власне, усне викладання філософських концепцій, думок (звісно, можна говорити і про вчення, але я б зняла зайвий пафос). Тобто УІФ у першому наближенні – це філософська ідея, думка, викладена в усній формі. Друга галузь стосується історії думки, власне, це – дослідження генези, розвитку, наслідків думки в різних контекстах. Але усний спосіб передачі інформації єднає ці дві галузі. Зважте, що я зараз не претендую на визначення, а лише окреслюю поле, в якому УІФ існує.

А. К.: *Дякую. А якби ми зараз формували словник термінології, які терміни ви б виділили як ключові для УІФ?*

Т. Ч.: Першим і основним – ключовим, як ви кажете, – є, напевне, термін «усність»: своєрідна і незамінна форма існування і передачі думки. Важливо, що вона не є синонімом вербалізації, адже вербалізація може бути як письмовою, так і усною. Усність – це такий феномен духовної діяльності, що поєднує в собі вербалізацію слів та різноманітність способів людського спілкування, його соціальні й емоційні особливості. Ідеться про ту інформацію, що опредметнена в усному слові, у різних його формах, вимірах та аспектах. Тож «усність» – один з ключових термінів. Це, до речі, дуже важливо – розуміти відмінність усної форми мовлення від письмової, з її законами, специфікою, заборонами. Як ви поставитеся до того, коли лектор стоятиме за кафедрою і з папірця читатиме начебто усний текст?..

К. М.: *Особисто мені, як студентці, більше подобається, коли людина звертається до студентів, захоплена своєю справою, ходить, щось розповідає, дивиться на нас, а не читає з папірця.*

Т. Ч.: А чому? Зрештою ж, письмовий текст може бути більш насиченим, рафінованим, припасованим з усіх боків.

А. К.: *Бо завдяки цій рафінованості мовець дистанціюється від своєї аудиторії, їхнє спілкування опосередковується текстом. Відповідно викладач не перебуває «тут і тепер», він не помічає реакції на свої слова, тобто не відбувається синергії.*

Т. Ч.: Правильно! А ще, коли людина стоїть переді мною й зачитує текст, я завжди думаю: «Ну чому він переді мною стоїть? Я ж сама можу це прочитати. Що він тут робить? Те, що вміє читати, і так видно!». А буває інша крайність – коли людина говорить, як по писаному. Звісно, це недолуго і навіть кумедно. А проте, коли ви робите письмову розшифровку аудіозапису будь-якої жвавої розмови, спробуйте-но прочитати цей текст – що в ньому від тієї жвавої розмови залишилося? Інколи це взагалі читати і сприймати неможливо. Ну ви ж це знаєте й самі. А в чому ж справа? Адже

основний зміст розмови зберігається! Однак у письмовому викладі змінюються критерії і контексти сприйняття, і не зважати на це не можна. У мене була така історія. На початку 90-х, коли ми починали брати інтерв'ю за проектами Інституту юдаїки, касети для запису були в нас у дефіциті. У нас були дуже цікаві респонденти, інтерв'ю з ними виходили розлогі. Ми не вкладалися в «касетну норму» і не знали, що з тим робити. І одна дуже розумна людина якось нам сказала: «Не знаєте, що робити? Записали інтерв'ю – швиденько робіть його розшифровку, а касету беріть на інше інтерв'ю, адже її можна використовувати багато разів»... Я, звичайно, тоді ще була недосвідчена, але в мене ця порада викликала інтуїтивний жах. Адже слово письмове і слово усне незамінні, кожне у свій спосіб. Отже, кожен запис усного слова недоторканий і унікальний; він має існувати паралельно з письмовим варіантом інтерв'ю. До речі, щодо інформативності, то аудіозапис зберігає найбільше інформації і для психолога, й етика, і філософа, і філолога – для кого завгодно. Я б дуже сумувала, якби дізналася, що мої майстер-касети десь зникли, при тому, що на їхній основі вже навіть написані книжки.

К. М.: *Отже, нам не обійтися без розрізнення «усного» і «письмового».*

Т. Ч.: Так, ми бачимо, що ключовий термін «усність» в методології УІФ дає розподіл на усне і письмове слово, які, на мою думку, співіснують тут, сказати б, незмішувано і неподільно. Далі я б хотіла звернути увагу на таку важливу особливість усного мовлення, як його інтонаційний спектр. Школяркою я навчалася в театральній студії. Тетяна Петрівна Соловкіна, дуже гарний педагог, вчила нас працювати з інтонацією. Вона показувала нам, як зміна інтонації може надавати висловлюванню інший зміст, аж до протилежного. Працюючи над книгою інтерв'ю з Кримським, ми з Віктором Ароновичем зіткнулися з проблемою передачі на письмі інтонаційного розмаїття його усної розповіді. Було очевидно, що позбавлений того розмаїття письмовий текст багато втрачає. Адже інтонація дуже ємна, вона говорить і про стан людини, і про ті акценти, які людина робить як свідомо, так і підсвідомо. Наприклад, ви, може, і не хочете про щось прямо сказати словом, але інтонацією ви так виразно на це вказуєте, що і слів ніяких не треба. Інтонація вас видає. А й справді, чим можна передати інтонацію на письмі? Хіба що тільки синтаксисом... От проблема.

К. М.: *Я ще хотіла уточнити щодо кореляції аудіозапису усної розмови та письмового тексту. Чи правильно я розумію, що один не замінює інший, а вони якимось чином існують паралельно?*

Т. Ч.: Точно так. Вони доповнюють один одного. До речі, на виході ми можемо отримати не тільки один письмовий текст, тут може бути чимало різних варіантів. Наприклад, з Кримським і Горським я зробила книжки. Але так сталося, що не було змоги зробити те саме на основі інтерв'ю з Йолоном; на жаль, вдалося зробити тільки його фрагментарний виклад. Окрім того, у мене є досвід використання як письмових, так і усних фрагментів інтерв'ю у лекціях.

Ціннісний аспект інтерв'ю

А. К.: *Пані Тетяно, ще хотілося б торкнутися питання етики інтерв'юера, на якому лежить велика відповідальність за те, яким у підсумку вийде інтерв'ю, наскільки воно буде інформативним, вдалим. Якими цінностями, на вашу думку, має керуватися дослідник, що звертається до усної історії філософії?*

Т. Ч.: Мені дуже подобаються, пані Аміно, акценти, які ви розставляєте. Для мене це теж важливо і дуже приємно, що ця лінія зберігається. Дійсно, респондент (ще кажуть «інформант») є об'єктом для інтерв'юера, так би мовити – точкою докладання його уваги, зусилля, мистецтва. Але у наших інтерв'ю він перш за все – суб'єкт. Тобто, якщо можна так сказати, він є об'єктом саме у своїй суб'єктивній унікальності й неповторності. Власне, наше завдання – найбільш яскраво і повно показати цю його унікальність і неповторність. Адже кожна людина унікальна, тільки це треба вміти виявити. Тож можна сказати, що в наших інтерв'ю виникає філософська ситуація, коли об'єкт має стати суб'єктом.

Другу настанову я би сформулювала так: немає нецікавих людей. Кожна людина цікава. Якщо інтерв'ю виходить невиразним, невдалим, то це, на мою думку, «справа рук» інтерв'юера. За будь-яких умов потрібно намагатися виявити цікаві сторони респондента, зрозуміти, що для нього важливо, і тим зробити його цікавим для інших. А це ж не завжди лежить на поверхні. Бувають люди, на перший погляд, «стандартні», неглибокі, але інколи таке враження складається просто тому, що їхні унікальність і глибина не лежать на поверхні. Є люди, скажімо – наші колеги, на яких подивився – ну таке собі, і думки в нього якісь нецікаві, і лекції читає так-сяк. А коли дослухаєшся до нього, коли з такою людиною поспілкуєшся, то виявляється, що це – глибоко. От я вважаю, що й це наше завдання – виявити таке в людині.

І третє – немає людини, яка не хотіла б розповісти себе іншому. Колись це для мене було неочевидним, але бачити це нас вчили. Нашим вчителем був засновник творчого напрямку у Фонді Спілберга Майкл Беренбаум (Michael Berenbaum), якого я згадую з великою повагою і теплом. Він завжди казав, що немає людини, яка б не хотіла себе розповісти. Це лежить в її природі, хоча інколи вона сама може не розуміти, що цього хоче. Але, казав Беренбаум, якщо в людини немає іншої людини, якій вона може себе розповісти, з усім, що в ній є, така людина ніколи не буде щасливою.

К. М.: *Тож маємо три вихідні принципи?*

Т. Ч.: Так. Власне, з цих трьох засад, на мій погляд, і випливають основні моральні настанови інтерв'юера. І ось ще дуже важлива річ: саме зі ставлення до респондента як до суб'єкта походить і визнання за ним права на мовчання. Під час інтерв'ю нам потрібно відчувати, про що респондент ладен сьогодні нам розповісти, а про що – не готовий. До речі, окрім іншого я ще й тому не люблю «журналістські» інтерв'ю, що в них інтерв'юер часто цим нехтує. Та й нам потрібно слідкувати за тим, щоби дружня розмова в нашому інтерв'ю непомітно не перетворювалася на допит. Якщо я бачу, наприклад, що людина не хоче про щось говорити, я як професіонал не маю на неї тиснути або використовувати прийоми, які можуть її на це спровокувати; гадаю, що в нашій сфері це неприпустимо.

К. М.: *А як щодо оцінних суджень у питаннях?*

Т. Ч.: Дякую, це дуже важливий аспект! Інтерв'юер повинен, наскільки це видається можливим, уникати оцінних суджень, які містяться чи то в запитаннях до респондента, чи то в коментарях на його відповіді. Наприклад, ви питаєте респондента: «А що ви скажете стосовно такої цікавої думки...?». І от ви вже запрограмували його на те, що ця думка цікава. А коли вона йому нецікава? Якийсь респондент прямо заявить вам про це, інколи доволі категорично, інший з поваги до вас заходиться виправдовувати вашу позицію й підшукувати для неї аргументи; в обох випадках ви одержите переважно емоційну реакцію, тим часом зміст самої думки і, головне, коментар респондента на неї залишаться в затінку. Або інший приклад: «А як ви ставитеся до

цієї недолугої теорії?» – результат вийде той самий. Не потрібно респондентам підказувати – ні в емоційному, ні в інтелектуальному плані. Окрім того, не слід використовувати ту інформацію про респондента, яку він не чекає від нас, або таку, що може бути тяжкою або образливою для нього самого чи для його близького оточення. Не хочу конкретизувати, але в нашому професійному середовищі останнім часом з'являються й такі мемуари, які можуть бути для когось образливими.

Отож не слід використовувати в інтерв'ю те, що може зачіпати гідність людини. На жаль, зараз цим нехтують. Як бачите, усі ці правила ведення інтерв'ю базуються зрештою на визнанні домінантної цінності та унікальності суб'єкта, якого ми обираємо героєм нашого інтерв'ю.

Одержано / Received 10.10.2023

Tetiana Chaika, Amina Kkhelufi, Kseniia Myroshnyk

The Written Word and the Oral Word: Toward an Oral History of Philosophy. Part I. At the Crossroads of Fate: The Secret of the Ancient Rug

An interview of Amina Kkhelufi and Kseniia Myroshnyk with Tetiana Chaika, dedicated to the formation of the idea of an oral history of philosophy.

Тетяна Чайка, Аміна Кхелуфі, Ксенія Мирошник

Слово письмове і слово усне: у напрямку до усної історії філософії. Частина I. На перетинах долі: Таємниця старовинного килимка

Інтерв'ю Аміни Кхелуфі і Ксенії Мирошник з Тетяною Чайкою, присвячене виникненню ідеї усної історії філософії.

Tetiana Chaika, Ph.D. in Philosophy, former Researcher at the H. S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine, Kyiv (until 2015), now retired and residing in Nahariya (Israel).

Тетяна Чайка, к. філос. н., до 2015 р. науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. Сковороди Національної академії наук України (Нагарія, Ізраїль).

e-mail: tavi_mail@ukr.net

Amina Kkhelufi, PhD student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Аміна Кхелуфі, аспірантка філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка (Україна).

e-mail: amina.khelufi@gmail.com

Kseniia Myroshnyk, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ксенія Мирошник, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: kseniiamyroshnyk@gmail.com
